

СТРУКТУРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ МЕТАЛОЗНАВСТВА

© Пстухова О. В., 2011

Статтю присвячено проблемам дослідження українських термінів металознавства. Зокрема, виявлено основні структурні моделі, визначено ступінь продуктивності окремих термінологічних структурних моделей, окреслено основні тенденції структурного моделювання на сучасному етапі.

Ключові слова: українська мова, структурна модель, термінологія, металознавство.

This article is devoted to the problems of researching on Ukrainian metallurgy terms. In particular, revealed the basic structural model, determined the degree of productivity of individual structural models of terminology, outlines the main trends of structural modeling on present level.

Keywords: Ukrainian language, structural model, terminology, metallurgy.

За останнє десятиліття в українському мовознавстві з'явилася низка фундаментальних праць, у яких досліджують як загальні теоретичні питання термінології, так і різні галузеві терміносистеми. Це праці А. Бурячка, В. Грещука, В. Даниленко, І. Кочан, Т. Панько, Л. Симоненко, Н. Родзевич, А. Хаюгіна, П. Ходолєвої та ін. Велике значення для вивчення одно- та багатослівних термінологічних конструкцій мають наукові розвідки авторів: С. Овсейчик (екологічна термінологія) [1, с. 219–222], Л. Козак (електротехнічна термінологія) [2, с. 250–253], Д. Шапран (термінологія маркетингу) [3, с. 153–157], Н. Ктитарова (термінологія металургійної промисловості) [4, с. 25–32], М. Шевченко (термінологія речового права) [6, с. 121–125], О. Медведь (синтаксична термінологія) [7, с. 82–86], С. Булик-Верхола (музична термінологія) [8, с. 121–124] та ін.

Стосовно української лексики металознавства, то в цій підсистемі сучасної української термінології є ще багато незаповнених прогалів. Поза увагою науковців залишилися питання структурної та граматичної організації словосполук аналізованої терміносистеми.

Основною метою статті є структурно-граматична характеристика малодослідженої в українському мовознавстві галузевої термінології металознавства.

Для досягнення поставленої мети необхідно: 1) виокремити та розглянути основні структурні моделі; 2) визначити ступінь їх продуктивності; 3) окреслити основні тенденції структурного моделювання українських термінів металознавства на сучасному етапі.

Актуальність статті зумовлена тим, що в ній зібрано й систематизовано малодосліджений пласт лексики – терміни металознавства, вивчено особливості їх структурної побудови. Джерельною базою слугує Словник термінів з металургії, металознавства та матеріалознавства [9], укладений на основі аналізу та обробки загальних та спеціальних словників [10–12], базових підручників та оригінальної літератури з металознавства і термічної обробки [13] й іншої довідкової літератури.

У сучасній терміносистемі металознавства відповідно до кількості залучення компонентів виокремлюються одно-, дво- та багатокомпонентні (до складу яких входить три і більше компонентів) терміни. Проведений аналіз термінів металознавства показав, що серед 2 000 терміноодиниць семантичне

ядро досліджуваної лексики становлять терміни-словосполучки, які утворюються на базі однослівних термінів. Серед них найуживаніші, як і в інших галузевих терміносистемах, – іменники, які складають **30%** від загальної кількості. Напр.: *аберація, аналіз, анізотропія, вакуум, відпал, гартування, двійник, зародок, зварювання, корозія, напівлення, тріщина, хромівання* та ін. Більшість стали основою для творення двокомпонентних (*аберація хроматична, відпал сфероїдизуючий, зародок кристалізації, вакуумне травлення, площинна ковзання, ширинна шва*) та багатокомпонентних металознавчих термінологічних конструкцій (*зона зародження тріщини, константа швидкості реакції, відпал у захисній атмосфері, гартування ступеневе на мартенсіт, дифузійний період при насиченні металами і неметалами*). На панівну роль іменника неодноразово вказували лінгвісти, по-різному називаючи цю тенденцію – «номінативність», «іменний характер», «субстантивність наукового мовлення» [6, с. 122].

Двокомпонентні сполуки сучасної термінології металознавства найбільш уживані. З погляду вираження їхніх компонентів частинами мови можна виокремити такі моделі: **прикметник + іменник (34%)**; **іменник + іменник (13%)**; **іменник + прикметник (9%)**.

Модель **прикметник + іменник** у свою чергу об'єднує терміносполучки, у яких обидва компоненти мають різний ступінь термінологічності: 1) складені терміни, де обидва слова мають термінологічний характер (*вуглецева сталь, газова корозія, губчастий титан, дендритна структура, дифузійне зварювання, кислотривка сталь, ливарний сплав, термомеханічна обробка, цілінна корозія*); 2) складені терміни, у яких прикметник є терміном, а іменник – загальноуживаною лексемою (*гартівна вакансія, корозійна утрома, м'які плями, цементитна сітка, шлакова вата, шліфувальна тріщина*). У цих моделях більшість атрибутів представлено відносними прикметниками, серед яких зустрічаються не лише прості, а й складні, напр.: *альфа-стабілізуючий елемент, дисперсійно-зміцнюваний сплав, фізико-хімічна система, хіміко-термічна обробка тощо*.

Модель **іменник + іменник** може мати прийменникову й безприйменникову конструкції. Серед безприйменникових конструкцій найпоширеніша **іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку (10%)** (*випуск чавуну, двійник відпалу, зависання шихти, зона долому, крива навантаження, ріст зерна, точка плавлення*).

Прийменникова конструкція моделі **іменник + прийменник + іменник (3%)** зустрічається не так часто (*азотування під тиском, борування в електролітах, випробування на стискання, гартування на бейніт, захист від корозії, охолодження на повітрі, руйнування від утомленості, хромівання в порошках*).

Модель **іменник + прикметник** є продуктивнішою (*відпал субкритичний, газ інертний, дефект наскрізний, дисоціація термічна, злом інтеркристалітний, корозія інтеркристалітна, сталь напівспокоїна, чавун феритний*) тощо.

Багатокомпонентні (три-, чотири-, п'ятичленні) одиниці відзначаються строкатістю структури. Термінологічність словосполук досягається шляхом уточнення чи конкретизації значення, вираженого стрижневим іменником.

У межах тричленних словосполучень виділяються такі словотвірні моделі: 1) **іменник + іменник + іменник (1,5%)** (*амплітуда напруги циклу, атом домішки проникнення, зона зародження тріщини, край смуги поглинання, тривалість вирівнювання температури, шар карбїду хрому*); 2) **іменник + прикметник + іменник (2%)** (*дестабілізація залишкового аустенїту, навантаження доменної печі, коефіцієнт теплового розширення, сталь високої прогартуваності, ширинна енергетичної зони*); 3) **прикметник + іменник + іменник (1,5%)** (*вакансійний механїзм дифузії, змішане руйнування металу, критична швидкість гартування, критичний розмір зародка, миттєва швидкість охолодження, теоретична температура кристалізації*); 4) **прикметник + прикметник + іменник (1,5%)** (*гексагональна щільноупакована структура, залишкова магнітна індукція, контактна фриктийна утрома, примусове повітряне охолодження, ядерний магнітний резонанс*). Поодинокими є термінологічні словосполучки моделі **іменник + прикметник + прикметник (аналіз**

кількісний фазовий, газ конвертований природний, зварювання вуглецево дугове). Аналізовані структурні моделі малопродуктивні.

Фіксуємо й приєднанні трикомпонентні моделі. Модель **іменник + приєднанні + приєднанні + іменник (2%)** є малопродуктивною (азотування при підвищеному тиску, випробування на ударну в'язкість, відпал на ковкій чавун, гартування без поліморфного перетворення, гартування у свинцевій ванні, сталь для глибокої витяжки). Значно рідше використовуються моделі: 1) **іменник + іменник + приєднанні + іменник** (граніця міцності при крутіні, здатність атмосфери до науглецювання, колір мінливості при відпусканні, фронт тріщини від утомленості); 2) **іменник + приєднанні + іменник + іменник** (відпал для зняття напружень, гартування від температури деформації, деформація на межі плинності, науглецювання в розплавах солей); 3) **приєднанні + іменник + приєднанні + іменник** (відносна звуження при розриві, відносна подовження при розриві, неметалеві вкріплення в сталі); 4) **іменник + приєднанні + приєднанні + іменник** (гартування ступеневе на мартеніті). Розглянуті моделі складають усього **1%**.

Чотиричленні номінативні одиниці малопродуктивні в досліджуваній терміносистемі, складають **1,5%** від загальної кількості й представлені такими словотвірними моделями: 1) **приєднанні + іменник + приєднанні + іменник** (вуглецева сталь промислового виробництва, критична температура надпровідного переходу, корисний об'єм доменної печі); 2) **іменник + приєднанні + приєднанні + іменник** (дефект лінійний кристалічної решітки, дефект полімерних композиційних матеріалів, дефект нульмірний кристалічної решітки, чутливість рентгеновського фазового аналізу); 3) **іменник + іменник + приєднанні + іменник** (калібрування засобу вимірювальної техніки, температура кінця мартенітного перетворення, температура початку мартенітного перетворення); 4) **приєднанні + іменник + іменник + іменник** (ефективний коефіцієнт концентрації напружень, теоретичний коефіцієнт концентрації напружень); 5) **приєднанні + іменник + приєднанні + приєднанні + іменник** (корозійне випробування у природних умовах, термічна обробка в киплячому шарі, термічна обробка в соляній ванні); 6) **іменник + іменник + іменник + приєднанні + іменник** (швидкість росту тріщини від утомленості, гіпотеза підсумовування пошкоджень від утомленості); 7) **іменник + іменник + приєднанні + приєднанні + іменник** (діаграма перетворення при безперервному охолодженні, режим охолодження із критичною швидкістю, граніця витривалості при симетричному циклі); 8) **іменник + іменник + приєднанні + іменник + іменник** (параметр порядку в теорії надпровідності); 9) **іменник + іменник + іменник + іменник** (коефіцієнт зниження граніци витривалості) тощо.

Терміносполуки, до складу яких входять п'ять компонентів, в аналізованій терміносистемі репрезентовано поодинокими прикладами, оскільки вони мають конкретно ситуативний характер. Такі моделі представлені приєднанніковими та безприєднанніковими конструкціями (*дифузійний період при насиченні металами і неметалами, зварювання металевим електричним дуговим*). Утворення таких багатокомпонентних конструкцій на позначення спеціальних понять зумовлюється здебільшого й тим, що з розвитком металознавства як науки виникають нові галузеві поняття, які важко термінологізувати компактним словосполученням.

Крім безпосередньо складних слів, в українській термінології металознавства є складно-скорочені назви-аббревіатури, утворені з початкових літер слів, які входять у вихідне словосполучення. Термінів-аббревіатур у досліджуваній терміносистемі засвідчено мало (НТМО – низькотемпературна термомеханічна обробка, ПТМО – попередня термомеханічна обробка). Відповідно реалізація пошуків економних засобів найменування тут досягла невисоких результатів.

Безперечно, ми проаналізували структуру далеко не всіх термінологічних одиниць металознавства. Але проведені спостереження дають змогу констатувати, що в досліджуваній терміносистемі великий відсоток складають однокомпонентні терміни, які є структурносемантичним ядром для

творення дво- та багатокомпонентних термінів. Усі багатокомпонентні терміни зафіксовано в текстах, де вони є мовленнєвими контекстуальними утвореннями.

У перспективі дослідження – статистичний аналіз частотності функціонування термінів-словосполук різних структурних моделей у текстах з металознавства.

1. Овсейчик С. Основні структурні моделі екологічних термінів / С. Овсейчик // *Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць.* – Вип. 9. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2003. – С. 219–222.
2. Козак Л. Типи відношень у багатокомпонентних словосполученнях в українській електротехнічній термінології / Л. Козак // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка».* – Серія «Проблеми української термінології» – 2002. – № 453. – С. 250–253.
3. Шапран Д. Екстралінгвістична детермінованість формування української маркетингової термінології / Д. Шапран // *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць.* – Вип. 9. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – С. 153–157.
4. Ктитарова Н. Словотвірна структура слова в металургійній термінології / Н. Ктитарова // *Проблеми філології та перекладу.* – Дніпродзержинськ : Вісн. ДнДТУ. Філологічні науки. – 2000. – Вип. 1. – С. 25–32.
6. Шевченко М. Структурне моделювання сучасної терміносистеми українського речового права / М. Шевченко // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка».* – Серія «Проблеми української термінології» – 2004. – № 503. – С. 121–125.
7. Медведь О. До проблеми вивчення української синтаксичної термінології / О. Медведь // *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць.* – К., 1998. – С. 82–86.
8. Булик-Верхола С. Структурно-граматична характеристика музичних термінів української мови / С. Булик-Верхола // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка».* – Серія «Проблеми української термінології» – 2009. – № 648. – С. 121–124.
9. Петухова О. В. Словник термінів з металургії, металознавства та матеріалознавства / О. В. Петухова, В. З. Куцова, М. С. Ковальчук, Г. В. Кравченко, Т. С. Хохлова, І. Ф. Червоний, І. В. Чернова. – Дніпропетровськ : ПБП Видавництво «Економіка», 2011. – 206 с.
10. Пінчук С. І. Фізичне матеріалознавство: російсько-українсько-англійський термінологічний словник / С. І. Пінчук, С. І. Губенко. – Дніпропетровськ : РВА «Дніпро-VAL», 2009. – 380 с.
11. Російсько-український словник з хімії та хемічної технології [уклад. М. Ганіткевич, А. Зелізний]. – Л., 1993. – 315 с.
12. Словарь терминов по металлоредению и термической обработке на 4-х языках: с определением терминов на русском языке [отв. ред. Л. А. Петрова]. – М. : Наука, 1989. – 208 с.
13. Металознавство: [підручник для вчз] / О. М. Бялік, В. С. Черненко, В. М. Писаренко, Ю. Н. Москаленко. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2002. – 384 с.